

Reformacja a geneza demokracji szlacheckiej w Polsce

Reformation and the Genesis of Nobility Democracy in Poland

Słowa kluczowe: reformacja, kalwinizm, luteranizm, prawo oporu, demokracja szlachecka, ruch egzekucyjny

Keywords: reformation, Calvinism, Lutheranism, resistance law, noble democracy, execution movement

Streszczenie

Artykuł omawia stan badań oraz potrzeby badawcze w zakresie związków pomiędzy reformacją a genezą demokracji szlacheckiej w Polsce XVI wieku. Omówiono rozwój idei prawa do oporu w ujęciu Marcina Lutra i jego współpracowników. Następnie przedstawiono poglądy na ten temat Jana Kalwina i jego kontynuatorów – protestanckich monarchomachów. Wreszcie omówiono stan badań nad recepcją reformacyjnej idei prawa do oporu w Europie Środkowo-Wschodniej w drugiej połowie XVI wieku oraz jej znaczenie dla budowy i obrony podstaw ustroju demokracji szlacheckiej do początków XVII wieku. Na zakończenie scharakteryzowano odwołujące się do doktryny kalwinizmu poglądy Andrzeja Wolana i Bartłomieja Keckermanna.

Summary

The article discusses the state of research and research needs in the field of relations between the Protestant Reformation and the genesis of nobility democracy in Poland in the 16th century. The development of the idea of the right to resistance in the approach of Martin Luther and his collaborators is discussed. Then, the views on John Calvin and his followers – the Protestant Monarchomachs – are presented. Finally, the state of research on

¹ Prof. dr hab. Wojciech Kriegseisen jest kierownikiem Zakładu Studiów Nowożytnych Instytutu Historii Polskiej Akademii Nauk.

the reception of the Protestant concept of the right to resistance in central eastern Europe in the second half of the 16th century is discussed with its significance for building and defending the foundations of the regime of noble democracy until the early 17th century. Finally, the views of Andrzej Wolan and Bartłomiej Keckermann as they refer to the doctrine of Calvinism, are characterized.

Stan badań polskie Reformacji

Celem poniższego opracowania jest krótka charakterystyka stanu oraz potrzeb w zakresie badań nad jednym z najważniejszych problemów w dziejach polskiej reformacji – związków pomiędzy jej rozwojem a równoległym kształtowaniem się ustroju demokracji szlacheckiej. Nim przejdziemy do omawiania stanu badań nad problematyką reformacyjną w Królestwie Polskim i Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1520–1573 pamiętać trzeba, że była i nadal jest to tematyka wyjątkowo podatna na różnego rodzaju pozanaukowe oddziaływania: ideowe, światopoglądowe i polityczne. Niezależnie więc od tego, czy prace badawcze w tym zakresie prowadzone są ze stanowiska wyznaniowego, czy też badacze deklarują neutralność konfesyjną, analizy, a przede wszystkim formułowanie wniosków wymaga szczególnej wrażliwości i ostrożności.

Być może dlatego właśnie polskie studia nad procesami reformacyjnymi oraz stosunkami wyznaniowymi są stosunkowo słabo, a przede wszystkim nierównomiernie, zaawansowane. Szczególnie w zakresie opracowań syntetycznych nowoczesna polska historiografia dysponuje niewielką liczbą prac, które mogą równoważyć wpływ mocnej tradycji dawniejszej historiografii konfesyjnej, głównie katolickiej, ale także ewangelickiej proveniencji². Niemal symboliczne znaczenie ma tu fakt, że do dziś jedyną syntezą dziejów polskiej reformacji napisaną bez wyraźniejszego wyznaniowego zaangażowania nadal pozostaje znakomita

² Np. synteza Juliana Bukowskiego (Bukowski 1883-1886) pisana z ewidentnie katolickiego punktu widzenia, czy podobnie wyraziście reprezentująca stanowisko ewangelickie praca Waleriana Krasińskiego (Krasiński 1838-1840), przekład polski (Krasiński 1903-1905) wznowiony został jeszcze w 1986 r.

praca Wincentego Zakrzewskiego. Książka ta ukazała się jednak niemal 150 lat temu i oczywiście nie może odzwierciedlać współczesnego stanu wiedzy historycznej³.

O ile publikacja pracy Wincentego Zakrzewskiego wyznaczyła początek naukowej refleksji krytycznej nad dziejami reformacji w Polsce, to o dwudziestowiecznym, a także współczesnym stanie wiedzy na ten temat, decydowały początkowo inicjatywy badawcze oraz wydawnicze członków dwóch stowarzyszeń naukowych; założonego w Wilnie w 1916 r. Towarzystwa Miłośników Historii Reformacji Polskiej im. Jana Łaskiego⁴ oraz powołanego do życia w Warszawie w 1920 r. Towarzystwa do Badań Dziejów Reformacji w Polsce⁵. Szczególną rolę w wytyczeniu szlaków badawczych odegrały w tej epoce studia tak wybitnych badaczy jak znakomity filolog, badacz dziejów piśmiennictwa i kultury polskiej, profesor uniwersytetu w Berlinie Aleksander Brückner, wybitny historyk, autor monografii poświęconej „Zgodzie sandomierskiej”; profesor Uniwersytetu Warszawskiego Oskar Halecki⁶, czy Stanisław Kot – profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego, a także współzałożyciel i wieloletni redaktor czasopisma „Reformacja w Polsce” – wydawanego przez wspomniane Towarzystwo do Badań Dziejów Reformacji w Polsce.

Badania zainicjowane po pierwszej wojnie światowej kontynuowane były w zmienionych warunkach w drugiej połowie XX w. przede wszystkim przez środowisko badaczy skupione wokół wydawanego przez Instytut Historii PAN rocznika „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, będącego kontynuacją „Reformacji w Polsce”⁷. Obok licznych opracowań monograficznych, rozpraw i artykułów zasadnicze znaczenie

³ Zakrzewski 1870.

⁴ Dąbrowski 2017.

⁵ Informacja o powołaniu Towarzystwa i członkach założycielach oraz władzach, zob. *Reformacja w Polsce. Organ Towarzystwa do Badań Reformacji w Polsce*, Kronika 1921, 79-80.

⁶ Halecki, 1915.

⁷ Budniewska, Mitura-Karwowska 2000; zob. Zawadka 2000, 247-260.

dla postępu badań mają wydawnictwa źródłowe. Spośród tych, które ukazywały się w drugiej połowie XX w. wyróżnić należy serię pt. „Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych” publikowaną od 1958 r. przez Instytut Filozofii i Socjologii PAN pod kierunkiem Lecha Szczuckiego i przy współpracy Zbigniewa Ogonowskiego i Janusza Tazbira, a także cztery tomy ewangelicko-reformowanych aktów synodalnych z XVI i pierwszej połowy XVII w.⁸

Cechą charakterystyczną dorobku polskiej historiografii zajmującej się po drugiej wojnie światowej nie tylko problematyką reformacyjną, ale generalnie stosunkami wyznaniowymi w epoce nowożytnej była wspomniana już wyżej nierównomierna intensywność badań. Studia nad nurtami radykalnymi, głównie antytrynitarnymi, a szczególnie dziejami braci polskich zostały bardzo poważnie zaawansowane, co w pewnym stopniu (szczególnie w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX w.) było efektem presji władz politycznych, które preferowały badania nad tymi tendencjami, które uznawały za prekursorskie dla „naukowego komunizmu”. Jednak badania nad dziejami najważniejszych wyznań ewangelickich, a szczególnie luteranizmu były wyraźnie zaniedbywane. W następnych dziesięcioleciach sytuacja uległa pewnej poprawie, ale nadal nasza wiedza na temat rozwoju głównych nurtów konfesyjnych polskiej reformacji, tj. luteranizmu, wyznania ewangelicko-reformowanego (kalwinizmu) oraz braci czeskich, pozostawia wiele do życzenia.

Chciałbym tu wskazać dwa obszary tematyczne, które uznać trzeba za szczególnie słabo rozpoznane i to tylko częściowo z powodu ubóstwa materiału źródłowego. Mam tu więc na myśli potrzebę badań nad „ciemnym okresem” rozwoju ideologii reformacyjnej na ziemiach polskich w latach 1520-1548, tzn. pomiędzy pierwszymi przejawami recepcji idei reformacji luterkańskiej w Prusach Królewskich a gwałtowną erupcją

⁸ *Akta synodów różnowierczych w Polsce, 1966-1997*. Obecnie pod kierunkiem Marzeny Liedke i Piotra Guzowskiego trwają prace nad edycją synodaliów ewangelicko-reformowanych z Wielkiego Księstwa Litewskiego, zob. *Akta synodów Prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626-1637*, 2011.

tendencji reformacyjnej po objęciu władzy w Polsce przez Zygmunta Augusta⁹. Drugim obszarem, który uznać trzeba za bardzo interesujący jest kwestia wpływu reformacyjnej teologii politycznej na kształtowanie się w Polsce w drugiej połowie XVI w. systemu politycznego określanego tradycyjnie jako demokracja szlachecka.

Związki Reformacji i demokracji szlacheckiej

W tym drugim zakresie sprawa jest o tyle trudna, że związki pomiędzy reformacją protestancką a demokracją szlachecką w Polsce trudno dostrzegalne są już na poziomie powierzchownych skojarzeń. Idee reformacyjne i ideologia szlacheckiej demokracji wydają się oczywiście nieprzystawalne. W pojęciach potocznych reformacyjna teologia polityczna kojarzy się z ewangelickim etosem pracy, społecznym dyscyplinowaniem, akceptacją prymatu państwa w relacjach ze społeczeństwem i instytucjami kościelnymi, wreszcie z absolutystyczną koncepcją państwa nowożytnego. Z kolei polsko-litewska demokracja szlachecka wywołuje skojarzenia z procesem atrofii władzy centralnej (królewskiej), brakiem administracyjnych narzędzi egzekucji decyzji władz, rozwojem instytucji samorządowych (sejmiki), a w XVII w. z ewolucją ku tzw. sarmatyzmowi, czyli formacji kulturowej z dominującym komponentem mentalności i obyczajowości katolickiej.

Z drugiej jednak strony dla każdego, kto interesuje się dziejami Polski w XVI w. oczywiste są związki (nie tylko personalne) pomiędzy tak intensywnym od 1548 r. nurtem reformacji szlacheckiej a tzw. ruchem egzekucji praw, który był w drugiej połowie XVI w. głównym motorem rozwoju systemu szlacheckiej demokracji. W tej rozpoczynającej się w 1548 r. w Królestwie Polskim drugiej fazie procesów reformacyjnych dominującą rolę odgrywał już kalwinizm, co uznać można za świadectwo pewnej otwartości społeczeństwa szlacheckiego (czy może tylko jego politycznych elit) na zachodnioeuropejskie propozycje modernizujące

⁹ Kriegseisen 2010, 430-452.

kulturę polityczną w duchu politycznych idei reformatorów protestanckich. Jest też oczywiste, że dla zamożniejszych przedstawicieli stanu szlacheckiego w Polsce szczególnie atrakcyjne mogły być te doktryny eklezjologiczne, które władzę w Kościele oddawały w ręce świeckich elit. Musiało to także odpowiadać przywódcom ruchu egzekucyjnego, którzy szykowali do decydującej walki z dotychczasową możnowładczą elitą o wpływy w państwie¹⁰.

Dysponujemy nawet źródłowymi świadectwami tego, jak wielkim zainteresowaniem wśród uczestników obradującego w Piotrkowie w 1550 r. jednego z najważniejszych sejmów okresu egzekucji cieszyły się sprzedawane tam drukowane dzieła Kalwina i Zwingliego. Informacje, że do senatorów, posłów i świadków obrad sejmowych trafić miały setki egzemplarzy tych druków są zapewne przesadne, ale nie może być wątpliwości, że polskie elity polityczne były nimi bardzo zainteresowane¹¹. Na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych XVI w. szlachta występowała już jako zbiorowy inicjator reformacji a zaangażowane w tę działalność osoby często były jednocześnie podporami ruchu egzekucyjnego – *exempli gratia* wskazać należałoby oczywiście podkomorzego chełmskiego, wielokrotnego marszałka sejmowego i jednego z przywódców egzekucji praw Mikołaja Sienickiego¹².

Jednym z bardziej charakterystycznych elementów wspólnych dla reformacyjnych doktryn politycznych i kształtującej się właśnie ideologii demokracji szlacheckiej była w drugiej połowie XVI w. teoria prawa do oporu przeciwko władzy łamiącej zobowiązania wobec poddanych, czyli popadającej w tyranie. Nie oznacza to oczywiście, że szlachecka ideologia reformacyjna oraz program egzekucji praw miały republikański charakter. Przeciwnie – wszystkie formułowane w Polsce w XVI w. reformacyjne projekty polityczne przyjmowały, że decydującą rolę w tym procesie powinien pełnić monarcha dysponujący *ius reformandi*. Do niego więc

¹⁰ Schramm 1985, 41-52; Zeeden 1985, 192-221.

¹¹ Górski 1929, 21.

¹² Grzybowski 1957, 91-132.

należać miała inicjatywa oraz kierownictwo zmian w stosunkach wyznaniowych i kościelnych¹³. Także zwolennicy egzekucji praw mieli nadzieję na porozumienie z Zygmuntem Augustem, w sojuszu z którym chcieli dokonać zmian w praktyce systemu politycznego, tj. zerwać z dominacją magnaterii a na to miejsce wprowadzić demokrację szlachecką, w której decydującą rolę w państwie odgrywać miał sejm a właściwie izba poselska współpracująca z królem¹⁴.

Tak więc w drugiej połowie XVI i w początkach XVII w. uznanie prawa do legalnego oporu przede wszystkim gwarantować miało równowagę *inter maiestatem et libertatem*, tzn. między monarchią a reprezentacją stanową (sejmem), zabezpieczać przed nadużyciami ze strony władzy królewskiej oraz chronić najpierw reformatorów i egzekucjonistów a później opozycjonistów przed oskarżeniem o bunt¹⁵. Pamiętać też trzeba, że polska doktryna prawa oporu reprezentacji stanowej przeciw ewentualnym nadużyciom i tyranii władzy królewskiej zaczęła się kształtować już w późnym średniowieczu i był to proces, który w okresie apogeum reformacji w Królestwie Polskim uległ tylko przyspieszeniu, by ostatecznie zakończyć się dopiero w pierwszym dziesięcioleciu XVII w.¹⁶ Można zakładać, że to recepcja politycznych idei protestantyzmu, a w połowie XVI w. szczególnie kalwinizmu wpłynęła na zwiększone zainteresowanie ideą prawa do oporu stanów przeciwko uroszczeniom władzy królewskiej.

Prawo do oporu w myśli Marcina Lutra i jego zwolenników

Nim jednak Jan Kalwin i jego kontynuatorzy wzbogacili ewangelicką teorię polityczną o doktrynę prawa oporu nad problemem tym zastanawiali się już intensywnie niemieccy protestanci znajdujący się ostrym konflikcie

¹³ Kriegseisen 2010, 501-532.

¹⁴ Sucheni-Grabowska 2009.

¹⁵ Ptaszyński 2016, 67-88.

¹⁶ Papée 1925, 173-187; Sobolewski, Uruszczak 1990, 31-61; Wyrozumski 2009, 155-164; Ptaszyński 2015a, 59-72; Ptaszyński 2013, 57-75.

z katolicką władzą cesarską. Jednak o ewentualnych wpływach luterańskich koncepcji politycznych w Polsce nie wiemy właściwie nic a jest to problematyka bardzo interesująca. Wiadomo, że Marcin Luter wielokrotnie zabierał głos w sprawach politycznych¹⁷. Gdy od 1522 r. zaczęto się liczyć się z egzekucją dekretu nakazującego uwięzienie reformatora, elektor saski postanowił zasięgnąć opinii Lutera oraz jego współpracowników¹⁸. Luter wydał w lutym 1523 r. opinię niekorzystną dla siebie – uznał, że elektor zobowiązany jest do posłuszeństwa cesarzowi jako legalnemu władcy¹⁹. Czynny sprzeciw uzasadniony byłby tylko wtedy, gdyby Karol V złamał prawa Rzeszy i rozpoczął wojnę przeciw ewangelikom. Wychodząc od zapatrywań na obowiązek posłuszeństwa wyłożonych w swym komentarzu do Listu do Rzymian z 1515/16 r. reformator dopuszczał jedynie bierny opór wobec katolickich władców stosujących przymus wyznaniowy. Dał temu wyraz w wydanej w 1523 r. broszurze *Von weltlicher Uberkeytt, wie weyt man yhr gehorsam schuldig sey*, a potem w pismach opublikowanych w związku z „wojną chłopską” w 1525 r.²⁰

Już jednak Johannes Bugenhagen sformułował odrębną opinię, z której wynikało, że o ile zwyczajni chrześcijanie muszą biernie znosić prześladowania wynikające z przymusu wyznaniowego, to ich władze (tj. książęta, rady miejskie) mają obowiązek bronić ich. W 1529 r. opracował nawet na ten temat traktat pt. *Bedencken auff die Frage: ob man das Evangelium, wider den Keyser, mit dem Schwerdt schützen möge*. W tymże roku odbyła się też narada prawników saskich i heskich, na której wypracowano argumenty na rzecz prawa oporu książąt wobec cesarza²¹. Do podobnych wniosków dochodzili też Andreas Osiander oraz Martin Bucer²².

¹⁷ Trüdinger 1975, 41-92.

¹⁸ Müller 1915, 4-5.

¹⁹ Scheible 1969, 17.

²⁰ Peters 2001, 113-139.

²¹ Shoenberger 1979, 4-7.

²² Skinner 2005, 204-206.

W latach trzydziestych sytuacja polityczna w Rzeszy zmuszała protektorów reformacji do szukania usprawiedliwienia dla zbrojnego oporu, choć Luter potępiał nawet projekty układów obronnych przeciw cesarzowi²³. Dopiero w kilka miesięcy po ewangelickim „proteście” w Spirze 19 kwietnia 1529 r. jego stanowisko uległo zmianie. W opinii opracowanej w końcu 1529 r. reformator brał już pod uwagę czynną obronę, choć nie dopuszczał ataku przewencyjnego a nawet zbrojeń dopóki wojna nie zostanie rozpoczęta. Oznaczało to jednak, że jeśli cesarz rozpocznie wojnę, protestanci mają prawo się bronić²⁴. W pochodzącej z marca 1530 r. kolejnej opinii Lutra opracowanej wspólnie z Justusem Jonasem, Johannesem Bugenhagenem i Filipem Melanchtonem znajdujemy rozróżnienie dwóch porządków: świeckiego i duchownego. Z pierwszego punktu widzenia obowiązek posłuszeństwa może być traktowany jako wynik układu, który przestaje obowiązywać, gdy łamie go władca. Jednak z teologicznego punktu widzenia obowiązek posłuszeństwa jest przykazaniem bożym, a występki władcy nie usprawiedliwiają występków poddanych, jakim byłby opór przeciw legalnej władzy. Prawo boże stoi wyżej od naturalnego i ludzkiego – praktyce znaczyło to zapewne, że Luter dopuszczał opór tylko wtedy, gdy władza siłą wprowadzała katolicki przymus wyznaniowy²⁵.

W ten sposób reformator powoli dochodził do akceptacji czynnego oporu pojmowanego jako obrona przed przymusem wyznaniowym. Dał temu wyraz w broszurze *Warnunge D. Martini Luther an seyne lieben Deudschen* (Wittenberg 1531), w której stwierdził, że nie można nikomu odebrać prawa do samoobrony. Czynny opór został uznany za dopuszczalny jeśli był uzasadniony z punktu widzenia prawa Rzeszy oraz był konieczną obroną praw wyznaniowych. Co charakterystyczne, decyzję o tym, czy oba warunki są spełnione podejmować mieli nie teologowie a politycy. Obowiązkiem każdego chrześcijanina było

²³ Scheible 1969, 23-24; Shoenberger 1977, 64-65.

²⁴ Scheible 1969, 12-19, 47-50.

²⁵ Scheible 1969, 60-63; Böttcher 1991, 91-95.

odmówić posłuszeństwa łamiącemu prawa Rzeszy cesarzowi, ale aktywnie przeciwstawiać się mu mogli tylko członkowie *magistratus inferiores*, tj. książęta i rady miejskie²⁶.

W następnych latach tę interpretację prawa do oporu rozwijali najbliżsi współpracownicy Lutra. Filip Melanchton w *Loci communes* z 1521 r. stwierdzał, że wypadku konfliktu pomiędzy prawem bożym i poleceniami władzy należy kierować się pierwszym²⁷. W komentarzach do III księgi *Polityki* Arystotelesa z 1530 r. pisał o ustanowionych przez lud urzędach kontrolujących władców: w Sparcie byli to eforowie, we Francji parlamenty, a w Rzeszy elektorowie²⁸. W tymże roku opublikował też *Prologmena in Officio Ciceronis*, gdzie znalazł się wykład teorii oporu z tytułu naturalnego prawa do samoobrony, z tym jednak ograniczeniem, iż obrona czynna była zadaniem upoważnionych do tego władz a tylko na wypadek ich bezczynności można było bronić się na własną rękę. Na tej podstawie rozwijała się luterańska dyskusja o prawie oporu w następnych latach²⁹.

Wojna szmalkaldzka ostatecznie zamknęła pierwszy etap rozważań ewangelików na temat prawa oporu. Melanchton wydał wspomniany wyżej tekst Lutra z 1531 r. jako *Warnunge D. Martini Luther an seyne lieben Deudschen, vor etlichen Jaren geschrieben* (Wittenberg 1546) z przedmową uzasadniającą prawo do obrony przed cesarzem a w 1547 r. ukazał się zbiór pism Lutra poświęconych tej samej problematyce z przedmowami Melanchtona i Bugenhagena pt. *Erklerung D. Mart. Lutheri von der frage, die Notwehr belangend. Mit Vorreden Philippi Melanchthonis und Doct. Johan Bugenhagen*. Niemal równocześnie wydrukowano w Wittenberdze przygotowaną przez Justusa Meniusa i Melanchtona pracę zatytułowaną *Von der Notwehr unterricht*.

²⁶ Mueller 1954, 5-69; Weymar 1962, 133-151.

²⁷ Melanchthon 1996, 366.

²⁸ „Philippi Melanchthonis opera quae supersunt omnia” 1850, 440.

²⁹ Shoemaker 1979, 14-16; Friedeburg 2001, 366.

Nützlich zu lesen. Durch Justum Menium w bardzo przystępny sposób wykładającą prawo ewangelików do obrony³⁰.

Nie oznaczało to jednak końca sporów w tej kwestii w środowisku luterzańskim. Pozostający pod wpływem Melanchtona teologowie ze „szkoły wittenberskiej” zwani potem „filipistami” prezentowali postawę łagodniejszą. „Szkoła magdeburska” gromadziła bezkompromisowych zwolenników „czystej nauki Marcina Lutra” zwanych „gnezjoluteranami”. To właśnie oni uczynili kolejny krok na drodze do akceptacji prawa oporu, gdy po ogłoszeniu w 1548 r. Interim Augsburskiego odmówili podporządkowania się jego postanowieniom. Teologowie skupieni w Magdeburgu mieli poparcie rady miejskiej, która odrzuciła Interim w druku pt. *Einer Christlichen Stad untertenigk antwort auff das von Kay. Ma. uberschickt Interim. Und ein Ratschlag der Predicanten der selbigen Stad* (Magdeburg 1548). Szersze uzasadnienie tego stanowiska przygotował dawny współpracownika Lutra, Nikolaus von Amsdorf³¹. Opracowanie zatytułowane *Bekentnis Unterricht und vermanung der Pfarrhern und Prediger der Christlichen Kirchen zu Magdeburgk* ukazało się 13 kwietnia 1550 r. i znane jest jako „Wyznanie Magdeburskie”³². Wzbudziło duże zainteresowanie także poza obszarem niemieckojęzycznym i przyczyniło się do ostatecznego przełamania obawy przed otwartym odwoływaniem się do prawa oporu wobec legalnej władzy³³.

„Wyznanie Magdeburskie” łączyło kilka linii argumentacji na rzecz prawa oporu. Pierwsza, preferowana przez Bucera, Kalwina i Bullingera dowodziła, że wszystkie władze, także te niższego szczebla (np. magistraty miejskie, reprezentacje stanowe) powołane są przez Boga do obrony przed władzami naruszającymi prawa religijne. Druga, wypracowana przez saskich jurystów i kultywowana przez „szkołę wittenberską”, odwoływała się do naturalnego prawa do samoobrony przed tyranem

³⁰ Friedeburg 1979, 367.

³¹ Delius 1990, 131-140; Kaufmann 2003, 21-24 i 86-97.

³² Kaufmann 2003, 157-168.

³³ Olson 1972, 56-79.

łamiącym przywileje poddanych³⁴. W ten sposób kształtowała się swoista niemiecka doktryna ustroju mieszanego łącząca ideę prawa do oporu z teorią odpowiedzialności władców³⁵.

Prawo do oporu w myśli Jana Kalwina

Wydaje się, że Kalwin i kalwiniści przeszli podobną ewolucję poglądów na prawo do oporu, z tym że pamiętać trzeba, iż mogli znać wspomniane wyżej publikacje niemieckich teoretyków. Z badań nad teologią polityczną Jana Kalwina wynika, że reformator z Genewy nie miał wątpliwości, że poddanych obowiązuje posłuszeństwo wobec władzy. Pod wpływem doświadczeń francuskich od lat czterdziestych XVI w. preferował system rządów arystokratycznych ograniczany czy też kontrolowany przez czynnik demokratyczny, przy czym określenia „arystokratyczny” i „demokratyczny” oznaczają tu arystotelesowskie kategorie rozumiane wedle realiów politycznych XVI w.³⁶. W koncepcji tej istotne znaczenie ma idea *mutua obligatio*, czyli wzajemnego zobowiązania, którą Kalwin scharakteryzował w komentarzu do Listu św. Pawła do Rzymian z 1539 r.³⁷. Wynika z niego, że władza i poddani połączeni są wzajemnym zobowiązaniem, którego gwarantem jest Bóg. Jeśli władza łamać będzie prawo zda przed nim rachunek, to samo dotyczy poddanych. W wypadku sprzeniewierzenia się przez władzę prawu bożemu poddani zobowiązani są do biernego oporu, tj. odmowy wykonywania bezbożnych poleceń. Ponieważ sprzeciwiająca się jawnie prawu bożemu władza traciła prawomocność to odmowa taka nie mogła być już uznana za bunt.

Jednostki nie mają jednak prawa do czynnego oporu, choćby władza dopuszczała się aktów tyranii. Ofiarom pozostawał więc bierny opór i jego konsekwencje znoszone z poczuciem pewności, iż sprawiedliwość

³⁴ Schulze 1991, 158-175.

³⁵ Friedeburg 2000, 561-616.

³⁶ Bohatec 1937; Chenevière 1937; Kingdon, Linder 1970; Vahle 1975, 182-212.

³⁷ Calvin 1950, 83-87.

zwycięży. To stanowisko zgodne było zresztą z dorobkiem europejskiej myśli polityczno-prawnej i teologicznej potępiającej bunt poddanych przeciwko legalnej władzy³⁸. Jednak wobec rosnącego we Francji w połowie XVI w. napięcia, mnożących się aktów gwałtu i prześladowań, stanowisko to znajdowało coraz mniej zrozumienia a Kalwin starał się modyfikować swój stosunek do prawa oporu.

Z analizy jego homilii z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych wynika, że reformator wahał się pomiędzy potępieniem a dopuszczeniem czynnego oporu wobec tyrańskiej władzy. Ostateczną wersję doktryny prawa do oporu sformułował w 1559 r. w jednym z najbardziej znanych fragmentów *Institutio Christianae religionis*. Paragraf 30 rozdziału 20 zatytułowanego *De politica administratione* z księgi IV według przekładu polskiego z 1599 r. brzmi:

Lecz jakożkolwiek sprawy ludzkie rozumiane będą pewna to przedsię, że Pan swoją sprawę przez nie wykonywał, równie tak łamiąc i psując wyniosłość królów złośliwych, jako i karząc niedobre panowania ich, czego słuchając panowie – lękajcie się. My jednak przestrzegać tego powinni jesteśmy, żebyśmy od Boga włożoną uczciwość na przełożone i zwierzchności chętnie, tak złym jako i dobrym oddawali. Bo aczkolwiek pomsta Boża nic inszego nie jest, tylko hamowanie i karanie panowania złego, jednak nie rozumiemy, żeby nam zlecona była, którzy nie mamy rozkazania inszego, tylko abychmy posłuszni byli i cirpieli, co jednak rozumiem o prywatnych osobach. Bo jeśli gdzie są jakie urzędy i stany dla hamowania swowolnych panów postanowione (jakowi byli niekiedy u Lacedemończyków i Rzymianów, także w Ateniech i teraz bez wątpienia na sejmiech pospolitych), takowym godzi się to czynić, co ich powinność niesie. Bo gdzieby tego zaniedbali, pewnieby wiele przed Bogiem winni zostali, jako ci, którzy urzędu od Boga na się włożonego abo nie pilnowali, albo źle używali.³⁹

Nie ma wątpiwości, że za powołane do ograniczania królewskiej *libido dominandi* reformator uznawał władze lokalne oraz reprezentacje

³⁸ Skinner 2005, 192-194.

³⁹ Kalwin 2009. Zob. interpretacje tego fragmentu: Baron 1970, 50-55; McNeill 1970, 30-35; McNeill 1950, XVIII-XIX; Höpfl 1985, 152-171.

stanowe działające w ramach prawa. W poglądach Kalwina na prawo do oporu wiele pojęć zapożyczonych zostało od Martina Bucera i Filipa Melanchtona⁴⁰. Możliwe też, że ideę kontrolującego władzę wykonawczą „eforatu” na wzór spartański zaczerpnął mógł od Huldrycha Zwingliego⁴¹. Kalwin przedkładał więc ustrój arystokratyczny z elementami demokratycznej kontroli nad monarchią, co można interpretować jako akceptację władzy elekcyjnej, a nawet rządu republikańskiego⁴². Głosił też przekonanie, że prawo wyborcze jest dobrem, bo państwo wolne lepsze jest od monarchii, a władza elekcyjna od tyranii⁴³. Wreszcie w 1559 r. uznał, że lokalne władze oraz przedstawicielstwa stanowe mają prawo do oporu. Jeśli w Rzeszy przeciw wagą dla tyranii katolickiego cesarza były miejskie i książęce władze lokalne (*magistratus inferiores*), to w realiach francuskich bazą legalnego oporu były stany (*magistratus populares*). W Polsce byłoby to przedstawicielstwo stanowe w sejmie oraz lokalne zgromadzenia sejmikowe.

Ewangeliccy monarchomachowie

Kolejny krok w kształtowaniu się doktryny prawa oporu w środowisku ewangelickim był efektem „rzezi w noc św. Bartłomieja” 23/24 sierpnia 1572 r. Dla ewangelików ocena ówczesnej polityki monarchii francuskiej sprowadzała się do ich eksterminacji, a Genewa stała się ośrodkiem propagandy, której zadaniem było m.in. ideologiczne uzasadnienie oporu⁴⁴. W ten sposób narodziła się wielka publicystyka, której autorów określa się jako monarchomachów. Charakter tej twórczości określiły trzy traktaty: François Hotmana *Francogallia, libellus statum veteris Reipublicae Gallicae, tum deinde a Francis occupatae, describens* (1573), Teodora Bezy *Du droit des magistrats sur leurs subiets. Traitté très nécessaire en ce*

⁴⁰ Shoenberger 1977, 75.

⁴¹ Skinner 2005, 231-234.

⁴² Sobieski 1926, 1-14.

⁴³ Höpfl 1985, 153-158.

⁴⁴ Pinette 1959, 213.

temps, pour advertir de leur devoir tant les magistrats que les subiets, publié par ceux de Magdebourg l'an MDL, et maintenant revue et augmenté de plusieurs raisons et exemples (1574) i wreszcie autora ukrywającego się pod pseudonimem Stephanus Junius Brutus Celt *Vindiciae contra tyrannos, sive de principis in populum populique in principem legitima potestate* (1579)⁴⁵.

Zacznijmy od pracy Bezy opublikowanej anonimowo w Lyonie w 1574 r.⁴⁶ Jego zdaniem władza państwowa działa na mocy kontraktu, w którym stroną jest lud. A więc posłuszeństwo wobec władzy obowiązuje, gdy postępuje ona zgodnie z prawem bożym i warunkami kontraktu. Gdy władcy łamią prawo i umowę, lud może uciec się do oporu, a nawet detronizacji. Jednak inicjatywa w tej sprawie nie może należeć do osób prywatnych, a tylko do niższych władz lub reprezentacji stanowej⁴⁷. O tym, jak rewolucyjne były w 1574 r. tezy *Du droits des magistrats* świadczy to, że traktat nie mógł być drukowany w Genewie, mimo wpływów, jakimi cieszył się tam Beza. W czerwcu 1573 r. tamtejsza rada miejska odmówiła mu zgody na druk w obawie zaognienia stosunków z Francją.

Autorem kolejnego traktatu, który chcielibyśmy tu przypomnieć był François Hotman. Uczeń Kalwina, ocalał z rzezi 1572 r. i schronił się w Genewie, gdzie napisał dzieło o historii ustroju Francji pt. *Franco-Gallia seu tractatus isagogicus de regnum Galliae*⁴⁸. Zdaniem Hotmana monarchia francuska pochodzi nie od Boga, a od suwerennego ludu, który ma prawo ją kontrolować na zasadzie *mutua obligatio*. Władcy rządzący wbrew woli ludu wyrażanej przez stany królestwa popadają w tyranie, a król-tyran może być złożony z tronu. Hotman proponował, by dorośli i pełnoprawni Francuzi składali *consilium publicum* dla

⁴⁵ Korzystamy z angielskiej edycji: Stephanus Junius Brutus, the Celt, 2003.

⁴⁶ Wersja łacińska pt. *De iure magistratum in subditos et officio subditorum erga magistratus* ukazała się w Lyonie w 1576 r., zob. Beza 1965.

⁴⁷ Bèze 1970, 18-21; Kingdon 1958, 3, 220-233.

⁴⁸ Giesey 1967, 581-611.

podejmowania decyzji o wojnie i pokoju, nowych prawach i podatkach, obsadzie funkcji publicznych, a nawet dochodach dworu królewskiego. W praktyce oznaczałoby to reformę ustroju Francji w kierunku monarchii parlamentarnej i było ważnym uzupełnieniem poglądów Kalwina.

Ostatni z wielkiego tryumwiratu ewangelickich monarchomachów, autor najsławniejszego chyba z ich traktatów – *Vindiciae contra tyrannos*, pozostaje ciągle zagadką. Dzieło ukazało się w 1579 r. w Bazylei, a historycy do dziś spierają się o to, kim był autor. Niezależnie od tego, kto ukrywał się pod pseudonimem Stephanus Junius Brutus Celt podejrzewać można, że poglądy przezeń sformułowane odzwierciedlały koncepcje ewangelickich elit⁴⁹. Zdaniem autora władza państwowa funkcjonuje na mocy szeregu kontraktów-przymierzy pomiędzy Bogiem, władcą i narodem (ludem) oraz Kościołem⁵⁰. Wola boża jest źródłem wspólnoty społecznej, która zawiera z władcą *pactum subiectionis*. Wszelka władza, także królewska, legitymowana jest więc podwójnym przymierzem – między Bogiem, władcą i ludem oraz odrębnym porozumieniem pomiędzy władcą a ludem. Kalwinowe *mutua obligatio* zostało więc rozbudowane. Drugie porozumienie traktowane jest jako rodzaj „umowy o władzę”, czego najlepszym przykładem jest – zdaniem anonimowego autora – kontrakt zawarty pomiędzy Henrykiem Walezym a Polakami, czyli Artykuły Henrykowskie, które przewidywały możliwość wypowiedzenia posłuszeństwa władcy łamiącemu prawa Rzeczypospolitej⁵¹.

Obie strony takiego *pactum* są nim bezwzględnie związane, ale rozkazy władzy sprzeczne z prawem bożym są bezprawne jako niezgodne z umową pierwotną – poddani mają obowiązek wystąpić przeciwko władcy łamiącemu warunki umowy, której stroną jest Bóg. Jeśli tego nie uczynią, będą tak samo winni przed Bogiem, jak ich bezbożny władca⁵².

⁴⁹ Giesey 1970, 41-43.

⁵⁰ Stephanus Junius Brutus, the Celt 2003, 37-66 i wstęp wydawcy, XXII-XXXI. Zob. Mellet, 2002, 88-90.

⁵¹ Stephanus Junius Brutus, the Celt 2003, 130-134.

⁵² Stephanus Junius Brutus, the Celt 2003, 45; Pinette 1959, 221-222.

Obowiązek sprzeciwu ciąży na przedstawicielach „niższych władz”, tj. urzędnikach, księżętach, patrycjuszach, magnatach i innych notablach państwa. Jako jednostki członkowie owych „niższych władz” są poddani króla winnymi mu posłuszeństwo, ale jako ciało zbiorowe są zwierzchnikami władcy⁵³. Osoby prywatne nie mogą się indywidualnie przeciwstawiać bezbożnej władzy, ale pod kierunkiem „niższych władz” władzę-tyrana należy zwalczać czynnie, a w sytuacjach szczególnych dopuszczalne jest nawet tyranobójstwo⁵⁴.

Podstawowe idee ewangelickich monarchomachów streścić można następująco. Podstawą wszelkiej legalnej władzy jest rodzaj przymierza – umowy pomiędzy Bogiem, władzą a ludem – punktem odniesienia był fragment z II Księgi Królewskiej 11,17. Władza monarsza winna być ograniczona nie tylko zasadami etycznymi, ale prawem pozytywnym a w praktyce instytucjami ustroju stanowego. *Vindiciae contra tyrannos* to znakomite przedstawienie teorii władzy politycznej opartej na uprawnieniu ludu do sprawowania kontroli nad władcą za pośrednictwem wybieranych reprezentantów. Władza nieograniczona to tyrania, która wynika z podboju, uzurpacji albo z arbitralnej formy rządów legalnego władcy uciekającego się do przemocy. Według Dziejów Apostolskich 5,29 opór wobec tyranii jest obowiązkiem wynikającym z posłuszeństwa należnego Bogu, ale obciąża nie tłum lub jednostki, a władze lokalne niższego szczebla i doradców królewskich (*magistratus inferiores*), a także zgromadzenia stanowe (*magistratus populares*). Prawo do oporu musi więc być realizowane w ramach obowiązujących te władze procedur⁵⁵.

O ile wcześniej Kalwin uważał, że władze państwowe pochodzą bezpośrednio „z bożej łaski”, to w poglądach monarchomachów ewangelickich mamy już do czynienia z kontraktualistyczną koncepcją władzy politycznej. Jednostki porozumiewają się i w oparciu o prawo boże zawierają porozumienie z kandydatem na władcę. Gwarantem tego

⁵³ Stephanus Junius Brutus, the Celt 2003, 47.

⁵⁴ Stephanus Junius Brutus, the Celt 2003, 59-63.

⁵⁵ Kingdon 1991, 193-218.

porozumienia są „niższe władze” działające w imieniu ludu – notable, ale także reprezentacje stanowe, które zachowywały pierwotne, bo pochodzące sprzed zawarcia *pactum subiectionis* uprawnienie do sprawowania władzy. Monarchomachowie rozwijali koncepcje, które Kalwin wypracował w ostatnich latach życia i owo rozwinięcie wraz z odejściem od tak skrupulatnie przypominanej przez genewskiego reformatora zasady bezwzględnego posłuszeństwa legalnej władzy przyczynić się miało do sukcesu kalwinizmu we Francji, Szkocji i Niderlandach.

Prawo do oporu w Europie Środkowej

Prawo do legalnego oporu wobec tego, co mogło być postrzegane jako nadużycie władzy i złamanie kontraktu pomiędzy nią a poddanymi miało znaczenie nie tylko dla protestantów, ale także dla reprezentacji stanowych, które w Europie Środkowej broniły się przed tendencjami centralistycznymi i absolutystycznymi. W Austrii odwoływały się do nich zdominowane przez ewangelików reprezentacje stanowe walczące o utrzymanie w końcu XVI w. swobód wyznaniowych i politycznych⁵⁶. Analogiczna argumentacja przywoływana była przez broniące ustroju stanowego i swobód wyznaniowych elity polityczne Królestwa Czeskiego, gdzie śledzono uważnie to, co teoretycy protestanczy w Europie Zachodniej pisali o granicach prawa do oporu⁵⁷. Podobne znaczenie te koncepcje miały w XVI w. dla kalwinistów węgierskich⁵⁸. Może to potwierdzać tezę o wspólnych dla Czech, Węgier i Polski cechach kultury politycznej w okresie wczesnonowożytnym, którą sformułował Gottfried Schramm⁵⁹. Poglądy Kalwina i monarchomachów protestanckich musiały być interesujące także dla szlachty Królestwa Polskiego⁶⁰. I choć wszelkie analogie mogą być tu zawodne, to badania węgierskie wskazują,

⁵⁶ Pörtner 2000, 499-542.

⁵⁷ Bahlcke 1997, 72-91.

⁵⁸ Makkai 1975, 7.

⁵⁹ Schramm 2010, 19-43.

⁶⁰ Schulze 1991, 158-175.

iż kalwinizm funkcjonował tam także jako ideologia szlachecka a proces jego „ideologizacji” uległ przyspieszeniu w końcu XVI w., kiedy węgierskie elity znalazły się pod wpływem uniwersytetu w Heidelbergu, gdzie znaczącą postacią był pochodzący ze Śląska David Pareus⁶¹. Być może więc na kształtowanie się koncepcji prawa oporu w Europie Środkowej miały więc wpływ nie tyle doktryny Kalwina, co jego kontynuatorów. Do jednych z najbardziej wpływowych w drugiej połowie XVI w. należał np. Lambert Daneau, który uważał, iż w dobrze zorganizowanym państwie systemy polityczne i kościelne powinny być od siebie wyraźnie oddzielone⁶².

Trzeba jednak otwarcie przyznać, że bezpośrednich dowodów na recepcję w środowiskach polskich reformatorów ewangelickich i zwolenników egzekucji praw zachodnioeuropejskich doktryn prawa oporu nie mamy wiele. Jednym z nielicznych – a i to pochodzącym ze stosunkowo późnego okresu – jest publikacja przywoływanego wyżej anonimowego przekładu ostatniego rozdziału czwartej księgi *Institutio Christianae religionis* Kalwina w 1599 r. Idea tej publikacji powstała zapewne w środowisku małopolskich ewangelików zaangażowanych w akcję opozycji przeciw polityce Zygmunta III Wazy i starających się zasłonić autorytetem Kalwina przed ewentualnymi oskarżeniami o nielegalne występowanie przeciw władzy królewskiej⁶³.

Prawo do oporu u Andrzeja Wolana i Bartłomieja Keckermanna

Za teoretyka prezentującego poglądy polityczne środowiska ewangelików i egzekucjonistów uznać można by wybitnego teologa reformowanego Andrzeja Wolana, autora pracy *De libertate politica sive civili* (Kraków 1572). Był przedstawicielem republikańskiego nurtu humanizmu obywatelskiego i za jedno z zadań państwa uważał pogodzenie możliwie najszerszego zakresu wolności z zachowaniem

⁶¹ Fata 2000, 206.

⁶² Fatjo 1981, 105-119.

⁶³ Kriegseisen 2006, 101-113

pokoju, tzn. ładu i sprawiedliwości⁶⁴. Łączyło się z tym przekonanie, że w dyskursie publicznym niezbędne jest oddzielanie spraw wiary i sumienia, które nie podlegają dyskusji, „od politycznych gwarancji pokoju między rozróżnionymi w wierze”⁶⁵. Strażnikiem wolności (także wyznaniowych) i sprawiedliwości miała być monarchia, co było oczywistym nawiązaniem do koncepcji Filipa Melanchtona i Jana Kalwina, którzy troskę o pokój w państwie powierzali władcom⁶⁶. Refleksję nad rolą monarchii Wolan formułował także w utworze *Oratio ad senatum Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae, qua boni principis in Republica constituendi modus ostenditur* (Kraków 1573), gdzie potwierdzał jej rolę jako straży pokoju, praw i wolności, podkreślając jednak, że król nie stoi ponad prawem stanowionym przez naród szlachecki⁶⁷. Symptomatyczne, że w wyniku zmiany sytuacji politycznej Wolan modyfikował poglądy. W powstałym w przededniu rokoszu sandomierskiego traktacie *De principe et propriis eius virtutibus* (1605) rolę obrońców wolności wyznaniowych i obywatelskich powierzał magnaterii, która zastąpić miała katolickiego monarchę, tzn. Zygmunta III Wazę, co zgodne było z poglądami Kalwina podkreślającego znaczenie *magistratus inferiores*, gdy władca nie wypełnia zadań lub popada w tyranie⁶⁸.

Ostatnim wreszcie przykładem recepcji w Polsce kalwinistycznych teorii politycznych jest pochodząca z przełomu XVI i XVII w., a badana ostatnio przez Danilo Faccę, twórczość wykładowcy gdańskiego Gimnazjum Akademickiego Bartłomieja Keckermanna⁶⁹. Gdański uczonek twierdził – przywołując m.in. tezy autora *Vindiciae contra tyrannos* – że nawet suwerenni władcy nie stoją ponad prawem, podlegają bowiem

⁶⁴ Mazurkiewicz 2010, 25–26. 40–43.

⁶⁵ Augustyniak 2007, 13–36.

⁶⁶ Daugirdas 2008, 278–286.

⁶⁷ Mazurkiewicz 2010, 21–22.

⁶⁸ Mazurkiewicz 2010, 23; por. Kriegseisen 2006, 101–113.

⁶⁹ Facca 2005.

prawu bożemu i moralnemu. Uznawał za oczywiste wymaganie szacunku dla władzy, jednak pod warunkiem, że nie zmusza ona poddanych do jawnej bezbożności, tzn. innowierczych praktyk religijnych. Keckermann przypominał, że poddani mają większe zobowiązania wobec Boga niż wobec władcy⁷⁰ a następnie chwalił system polityczny Rzeczypospolitej szlacheckiej z epoki Konfederacji Warszawskiej. Równocześnie – odwołując się do poglądów Johanna Althusiusa – przypominał, iż czynny opór jest obowiązkiem, gdy władza popada w tyranie, choć nie powinien być realizowany indywidualnie a pod kierunkiem notablów odpowiedzialnych za społeczność. Mamy tu więc nawiązanie nie tylko do Althusiusa z jego teorią eforatu, ale Kalwina, Bezy oraz zwolenników teorii kontraktu – „umowy o władzę”⁷¹.

Szczególnie interesujące wydają się sformułowane w luterańskim Gdańsku poglądy reformowanego uczonego na relacje z coraz wyraźniej katolicką Rzeczpospolitą. Z jednej strony zgodnie z doktrynami reformatorów uznawał, że obowiązkiem władzy świeckiej jest prowadzenie ludu do zbawienia, a więc musi mieć ona wpływ na sprawy kultu, administrację kościołów i szkół oraz sądownictwo kościelne. Zarazem przypominał, że władza świecka nie ma prawa mieszać się do spraw religijnych, gdyż obowiązywać musi – zgodnie z doktryną Kalwina – rozdział kompetencji władz duchownych i świeckich⁷². Mimo to władza świecka ma – zgodnie z doktryną Filipa Melanchtona – zachowywać prawo do ogólnego zwierzchnictwa i kontroli instytucji kościelnych. Monarcha innowierczy nie przestaje być legalnym władcą, choć nie ma kontroli nad sumieniami poddanych. W wypadku różnic wyznaniowych w państwie jego celem nie powinna być obrona takiej czy innej ortodoksji a troska o pokój pomiędzy zwolennikami różnych wyznań. Przykładem pokój augsburski, który – zdaniem Keckermanna – Polacy naśladowali uchwalając w 1573 r. Konfederację Warszawską.

⁷⁰ Facca 2005, 240.

⁷¹ Facca 2005, 237-247.

⁷² Facca 2005, 249.

Interesujące, że Keckermann sprzeciwiał się – obowiązującej od schyłku XVI w. w ujęciu Justusa Lipsiusa – doktrynie mówiącej, że państwa wielowyznaniowe są podatniejsze na zagrożenia, a więc słabsze od państw o wyznaniowo homogenicznych społeczeństwach. Argumentował, że wśród współczesnych mu państw były takie, które mimo wyznaniowego różnicowania liczyły się na arenie międzynarodowej – wskazywał na Rzeczpospolitą i Wenecję. Nawet tam, gdzie – jak w Genewie, czy w Heidelbergu – władze usiłowały podporządkowywać życie społeczne zasadom religijnym, nie to jest decydujące dla ich politycznego znaczenia. Zadaniem państwa jest wychowywanie poddanych na uczciwych i roztropnych obywateli a troskę o ich formację duchową władze świeckie pozostawić powinny duchownym, co Keckermann przypomina powołując się na wspomnianego wyżej Daneusa⁷³.

Zakończenie

Podsumowując powyższe wywody stwierdzić można, iż szlachta ewangelicka odegrała znaczącą rolę w budowie podstaw ustroju demokracji szlacheckiej w Polsce XVI w. Szlachecy przywódcy reformacji polskiej po 1548 r. formułowali istotne postulaty polityczne, a poza tym uczestniczyli bardzo aktywnie w ruchu egzekucji praw. Aktywność ta w znacznym stopniu przyczyniła się do sformułowania i uchwalenia w latach siedemdziesiątych XVI w. dwóch konstytuujących ustrój demokracji szlacheckiej dokumentów – Artykułów Henrykowskich i Konfederacji Warszawskiej. W następnych dziesięcioleciach aktywna politycznie szlachta ewangelicka angażowała się w działania broniące tej koncepcji ustrojowej przed mniej czy bardziej realnymi zakusami władzy centralnej. Za panowania Zygmunta III Wazy widać to zaangażowanie bardzo wyraźnie w okresie sejmu inkwizycyjnego 1592 r. oraz na sejmie 1606 r. a następnie w latach rokoszu sandomierskiego. Istnieją też pewne przesłanki oraz wysoki stopień prawdopodobieństwa, iż polscy politycy

⁷³ Facca 2005, 232-233.

XVI w. czerpali z dorobku zachodnioeuropejskiej, protestanckiej myśli politycznej, szczególnie w zakresie omawianego wyżej zagadnienia prawa do oporu. Jednak udowodnienie tego oraz ustalenie kanałów recepcji tych idei wymaga jeszcze dalszych intensywnych badań. Można mieć nadzieję, że przyczynią się do tego projekty edytorskie Pawła Matwiejczuka i studia prowadzone obecnie przez Macieja Ptaszyńskiego⁷⁴.

Bibliografia

1. Źródła

- Akta synodów Prowincjonalnych Jednoty Litewskiej 1626-1637*. 2011. Wstęp i oprac. Marzena Liedke, Piotr Guzowski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Akta synodów różnowierczych w Polsce*. 1966-1997. T. 1-4, oprac. Maria Sipayłło. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, PWN.
- Beza, Theodore. 1965. *De iure magistratuum*. Red. K. Sturm (Texte zur Geschichte der evangelischen Theologie 1). Neukirchen: Neukirchen-Vluyn.
- Bèze, Theodore de. 1970. *Du droit des magistrats*. Wstęp i red. Robert M. Kingdon (Les classiques de la pensée politique, 7). Genève: Droz.
- Calvin, Jean. 1950. „Commentaries on the Epistle to the Romans, Chapter XIII” W Jean Calvin, *On God and political duty*, red. John T. McNeill. New York: Liberal Arts Press.
- Kalwin, Jan. 2009. *O zwierzchności świeckiej, porządne, według sznuru Pisma świętego opisanie. Zaraz o pożytkach i powinnościach urzędu jej. Z łacińskiego na polskie wiernie przetłumaczone. Anonimowy przekład polski dwudziestego rozdziału czwartej księgi Institutio Christianae religionis nunc uere demum suo titulo respondent Jana*

⁷⁴ Ptaszyński 2015b, 40-67.

- Kalwina wydany w 1599 r.*. Oprac. i wstęp Wojciech Kriegseisen. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Melanchthon, Philip. 1996. *Loci communes 1521. Lateinisch-Deutsch*. Tłum. Horst Georg Pohlmann. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Mohn.
- „Philippi Melanchthonis opera quae supersunt omnia.” 1850. W *Corpus reformatorum*, t. XVI, red. Carl Gottlieb Bretschneider, Heinrich Ernst Bindseil. Halae Saxonum: C. A. Schwetschke.
- Scheible, Heinz, red. 1969. *Das Widerstandsrecht als Problem der deutschen Protestanten 1523-1546* (Texte zur Kirchen- und Theologiegeschichte 10). Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Mohn.
- Stephanus, Junius Brutus, the Celt. 2003. *Vindiciae, contra tyrannos, or, concerning the legitimate power of a prince over the people, and the people over a prince*. Red. i tłum. George Garnett. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wolan, Andrzej. 2010. *De libertate politica sive civili. O wolności Rzeczypospolitej albo ślacheckiej* (tłumaczenie Stanisława Dubingowicza). Red. Waław Uruszczak, wyd. Maciej Eder, Roman Mazurkiewicz. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.

2. Literatura

- Augustyniak, Urszula. 2007. „Granice wolności obywatela Rzeczypospolitej w XVI – XVII wieku. Jednostka wobec władzy, prawa i społeczeństwa.” W *Wolność i jej granice. Polskie dylematy*, red. Jacek Kloczkowski. Kraków: Ośrodek Myśli Politycznej, Wyższa Szkoła Europejska im. ks. J. Tischnera.
- Bahlcke, Joachim. 1997. „Calvinism and estate liberation movements in Bohemia and Hungary 1570-1620).” W *The Reformation in Eastern and Central Europe*, red. Karin Maag (St. Andrews Studies on Reformation). Aldershot: Ashgate Publishing.
- Baron, Henry. 1970. „Calvinist republicanism and its historical roots.” W *Calvin and calvinism. Sources of democracy?*, red. Robert

- M. Kingdon, Robert D. Linder. Lexington Mass.: D. C. Heath and Company.
- Bohatec, Josef. 1937. *Calvins Lehre von Staat und Kirche mit besonderer Berücksichtigung des Organismusgedankens*. Red. Otto von Gierke (Untersuchungen zur deutsche Staats- und Rechtsgeschichte 147). Breslau: M. und H. Marcus.
- Böttcher, Diethelm. 1991. *Ungehorsam oder Widerstand? Zum Fortleben des mittelalterlichen Widerstandsrechts in der Reformationszeit (1523-1530)*. Berlin: De Gruyter.
- Budniewska, Anna i Agnieszka Mitura-Karwowska. 2000. *Bibliografia zawartości czasopisma „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” t. I – XLIII*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Bukowski, Julian. 1883-1886. *Dzieje reformacji w Polsce*. T. 1-2. Kraków: nakładem autora.
- Chenevière, Marc-Edouard. 1937. *La pensée politique de Calvin. Thèse droit Genève*. Genève: Editions Labor.
- Dąbrowski, Przemysław. 2017. „Towarzystwo Miłośników Historii Reformacji Polskiej im. Jana Łaskiego w Wilnie (1916–1939) – geneza, struktura prawna i działalność.” *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* LXI.
- Daugirdas, Kęstutis. 2008. *Andreas Volanus und die Reformation im Grossfürstentum Litauen*. (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Abteilung für Abendländische Religionsgeschichte 221). Mainz, Verlag Phillip von Zabern.
- Delius, Hans-Ulrich. 1990. „Das Naumburger Bischofsexperiment und Martin Luther.” W *Martin Luther und das Bischofsamt*. Red. Martin Brecht. Stuttgart: Calwer Verlag.
- Facca, Danilo. 2005. *Bartłomiej Keckermann i filozofia*. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Filozofii i Socjologii PAN.
- Fata, Marta. 2000. „Ungarn, das Reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung.” W *Multiethnizität, Land und Konfession 1500 bis 1700*, red. Franz Braendle, Anton

- Schindling (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung 60). Münster: Aschendorff Verlag.
- Fatio, Olivier. 1981. „Lambert Daneau 1530-1595.” W *Shapers of religious traditions in Germany, Switzerland, and Poland, 1560-1600*, red. Jill Raitt. New Haven: Yale University Press.
- Friedeburg, Robert von. 2000. „Welche Wegscheide in die Neuzeit? Widerstandsrecht, „Gemeiner Mann“ und konfessioneller Landespatriotismus zwischen „Münster“ und „Magdeburg.“” *Historische Zeitschrift* CCLXX (3).
- Friedeburg, Robert von. 2001. „In defense of patria. Resisting magistrates and the duties of patriots in the Empire from the 1530s to the 1640s.” *Sixteenth Century Journal* XXXII (2).
- Giesey, Ralph F. 1967. „When and why Hotman wrote the Francogallia.” *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* XXIX.
- Giesey, Ralph F. 1970. „The monarchomach triumvirs: Hotman, Beza and Mornay.” *Bibliothèque d'Humanisme et Renaissance* XXXII.
- Górski, Konrad. 1929. *Grzegorz Paweł z Brzezina. Monografia z dziejów polskiej literatury ariańskiej XVI wieku*. Kraków: Gebethner i Wolff.
- Grzybowski, Stanisław. 1957. „Mikołaj Sienicki. Demostenes sejmów polskich.” *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* II.
- Halecki, Oskar. 1915. *Zgoda sandomierska 1570 r. Jej geneza i znaczenie w dziejach reformacji polskiej za Zygmunta Augusta*. Warszawa: Gebethner i Wolff.
- Höpfl, Harro. 1985. *The Christian polity of John Calvin*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaufmann, Thomas. 2003. *Das Ende der Reformation. Magdeburgs „Hergotts Kanzlei“ (1548-1551/2)*. Tübingen: Mohr Siebeck Verlag.
- Kingdon, Robert M. 1991. „Calvinism and resistance theory 1550-1580.” W *The Cambridge history of political thought, 1450-1700*, ed. James H. Burns. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kingdon, Robert M. 1958. „The political resistance of the Calvinists in France and the Low Countries.” *Church History* XXVII (3).
- Kingdon, Robert M. i Robert D. Linder, red. 1970. *Calvin and calvinism. Sources of democracy?* Lexington Mass.: D. C. Heath and Company.
- Kraśniński, Walerian. 1838-1840. *Historical sketch of the rise, progress and decline of the reformation in Poland and of the influence which the scriptural doctrines have exercised on that country in literary, moral and political respects*. T. 1-2. London: nakładem autora.
- Kraśniński, Walerian. 1903-1905. *Zarys dziejów powstania i upadku reformacji w Polsce*. Red. J. Bursche, t. 1-2. Warszawa: Zwiastun Ewangeliczny.
- Kriegseisen, Wojciech. 2006. „Polski przekład XX rozdziału czwartej księgi Institutio Christianae religionis Jana Kalwina.” *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* L.
- Kriegseisen, Wojciech. 2010. *Stosunki wyznaniowe w relacjach państwo-kościół między reformacją a oświeceniem (Rzesza Niemiecka – Niderlandy Północne – Rzeczpospolita polsko-litewska)*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- „Kronika” 1921. *Reformacja w Polsce. Organ Towarzystwa do Badań Reformacji w Polsce* I.
- Makkai, Laszlo. 1975. *Etat des Ordres et théocratie calviniste au XVIe siècle dans l'Europe centro-orientale* (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae 99). Budapest: Akademiai Kiado.
- Mazurkiewicz, Roman. 2010. „Wstęp.” W Wolan Andrzej, *De libertate politica sive civili. O wolności Rzeczypospolitej albo szlacheckiej* (tłumaczenie Stanisława Dubingowicza), red. Waław Uruszczak, wyd. Maciej Eder, Roman Mazurkiewicz. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- McNeill, John T. 1970. „Democratic elements in Calvin's thought.” W *Calvin and calvinism. Sources of democracy?*, red. Robert M. Kingdon, Robert D. Linder. Lexington Mass.: D. C. Heath and Company.

- McNeill, John T. 1950. „Introduction.” W J. Calvin, *God and political duty*, red. John T. McNeill (Little Library of Liberal Arts). New York: The Liberal Arts Press.
- Mellet, Paul-Alexis. 2002. „Le roy des mouches à miel...”: tyrannie présente et royauté parfaite dans les traités monarchomaques protestants (vers 1560-vers 1580).” *Archiv für Reformationsgeschichte* XCIII.
- Mueller, William A. 1954. *Church and state in Luther and Calvin. A comparative study*. Nashville: Broadman Press.
- Müller, Karl. 1915. *Luthers Äusserungen über das Recht des bewaffneten Widerstands gegen den Kaiser* (Sitzungsberichte der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften Philosophisch-philologische und historische Klasse). München: Verlag der Königlich Bayerischen Akademie der Wissenschaften.
- Olson, Oliver K. 1972. „Theology of revolution. Magdeburg, 1550-1551.” *Sixteenth Century Journal* 3 (1).
- Papée, Fryderyk. 1925. „O przywileju mielnickim dla Senatu z r. 1501.” W *Księga pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera*, wyd. Władysław Abraham, Przemysław Dąbkowski, Leon Piniński, t. 2. Lwów: Ossolineum.
- Peters, Christian. 2001. „Das Widerstandsrecht als Problem reformatorischer Theologie. Stimmen lutherischer Theologen aus dem Umfeld des Bauernkrieges.” W *Widerstandsrecht in der frühen Neuzeit. Erträge und Perspektive der Forschung in deutsch-britischen Vergleich*, red. Robert von Friedeburg (Zeitschrift für Historische Forschung, Beiheft XXVI). Berlin: Duncker & Humblot.
- Pinette, Gaspard L. 1959. „Freedom in Huguenot doctrine.” *Archiv für Reformationsgeschichte* L.
- Pörtner, Regina. 2000. „Gegenreformation und ständischer Legalismus in Innerösterreich, 1564-1628” *Zeitschrift für Historische Forschung* XXVII (4).

- Ptaszyński, Maciej. 2013. „Das Ringen um Sicherheit der Protestanten in Polen-Litauen im 16. und 17. Jahrhundert.” W *Sicherheit in der Frühen Neuzeit. Norm, Praxis, Repräsentation*, red. Christoph Kampmann, Ulrich Niggemann (Frühneuzeit-Impulse 2). Wien-Köln-Weimar: Böhlau Verlag.
- Ptaszyński, Maciej. 2015a. „Die polnischen Wahlkapitulationen des 16. Jahrhunderts und ihr Fortleben im 17. Jahrhundert” W *Wahlkapitulationen in Europa*, red. Heinz Duchhardt (Schriftenreihe der Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 95). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht Verlag.
- Ptaszyński, Maciej. 2015b. „The Polish-Lithuanian Commonwealth.” W *A companion to the Reformation in Central Europe*, red. Howard Louthan, Graeme Murdock. Leiden-Boston: Brill.
- Ptaszyński, Maciej. 2016. „Zwischen Gemeinwohl und Staatsräson. Das Widerstandsrecht in den Ständedebatten der polnisch-litauischen Republik im 16. Jahrhundert.” W *Frühneuzeitliche Reiche in Europa. Das Heilige Römische Reich und Polen-Litauen im Vergleich*, red. Tomasz Gromelski, Christian Preusse, Alan Ross, Damien Tricoire (Quellen und Studien Deutsches Historisches Institut Warschau 32). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Shoenberger, Cynthia G. 1979. „Luther and the justifiability of resistance to legitimate authority.” *Journal of History of the Ideas* XL (1).
- Shoenberger, Cynthia G. 1977. „The development of the Lutheran theory of resistance, 1523-1530.” *Sixteenth Century Journal* VIII (1).
- Schramm, Georg. 1985. „Polityczna rola protestantów polskich. Jej przeobrażenia od XVI do XVII wieku.” *Przegląd Humanistyczny* XXIX (11/12).
- Schramm, Georg. 2010. „Polska – Czechy – Węgry. Wspólne cechy kultury politycznej trzech krajów w późnym średniowieczu i wczesnym okresie nowożytnym.” W Georg Schramm, *Polska w dziejach Europy Środkowej. Studia*, tłum. Ewa Płomińska-Krawiec. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.

- Schulze, Winfried. 1991. „Estates and the problem of resistance in theory and practice in the sixteenth and seventeenth centuries.” *W Crown, church and estates. Central European politics in the sixteenth and seventeenth centuries*, red. Robert J. W. Evans, Trevor V. Thomas. New York: St. Martin's Press.
- Skinner, Quentin. 2005. *The foundations of modern political thought*, t. 2: *The age of Reformation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sobieski, Waław. 1926. „Król czy tyran? Idee rokoszowe a różnowiercy za czasów Zygmunta Augusta.” *Reformacja w Polsce IV* (13-16).
- Sobolewski, Ludwik i Waław Uruszczak. 1990. „Artykuły mielnickie z roku 1501.” *Czasopismo Prawno-Historyczne XLII*.
- Sucheni-Grabowska, Anna. 1974. *Monarchia dwu ostatnich Jagiellonów a ruch egzekucyjny*, cz. 1: *Geneza egzekucji dóbr*. Wrocław: Instytut Historii PAN–Ossolineum.
- Sucheni-Grabowska, Anna. 2009. *Wolność i prawo w staropolskiej koncepcji prawa*. Warszawa: Muzeum Historii Polski.
- Trüding, Karl. 1975. *Luthers Briefe und Gutachten an weltliche Obrigkeiten zur Durchführung der Reformation* (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 3). Münster: Aschendorff Verlag.
- Weymar, Ernst. 1962. „Martin Luther. Obrigkeit, Gehorsam und Widerstand.” *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht XIII*.
- Wyrozumski, Jerzy. 2009. „Od ius resistendi do ius de non praestanda obediencia w Polsce.” W *Świat, Europa, mała ojczyzna. Studia ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Grodzickiemu w 80-lecie urodzin*, red. Marian Małecki. Bielsko-Biała: Wyższa Szkoła Administracji w Bielsku-Białej.
- Vahle, Hermann. 1975. „Calvinismus und Demokratie im Spiegel der Forschung.” *Archiv für Reformationsgeschichte LXVI*.
- Zakrzewski, Wincenty. 1870. *Powstanie i wzrost reformacyi w Polsce*. Lipsk: Fr. Wagner.
- Zawadka, Michał. 2000. „Bibliografia polska dotycząca wyznań protestanckich w Rzeczypospolitej w XVI wieku.” *Saeculum Christianum VII* (2).

Zeeden, Ernst W. 1985. „Calvins Einwirken auf die Reformation in Polen-Litauen. Eine Studie über den Reformator Calvin im Spiegel seiner polnischen Korrespondenzen.” W Ernst W. Zeeden, *Konfessionsbildung. Studien zur Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform* (Spätmittelalter und frühe Neuzeit, Tübinger Beiträge zur Geschichtsforschung 15). Stuttgart: Klett-Cotta Verlag.

CHRZEŚCIJAŃSKA AKADEMIA TEOLOGICZNA
w WARSZAWIE

Rok LX

Zeszyt 3

ROCZNIK TEOLOGICZNY

WARSZAWA 2018

REDAGUJE KOLEGIUM

dr hab. Jakub Slawik, prof. ChAT – redaktor naczelny

dr hab. Jerzy Ostapczuk, prof. ChAT – zastępca redaktora naczelnego

prof. dr hab. Tadeusz J. Zieliński

dr hab. Borys Przedpełski, prof. ChAT

dr Jerzy Sojka – sekretarz redakcji

Skład komputerowy – Łukasz Troc

W związku z wprowadzaniem równoległej publikacji czasopisma w wersji papierowej i elektronicznej Redakcja „Rocznika Teologicznego” informuje, iż wersją pierwotną jest wersja papierowa.

BWHEBB, BWHEBL, BWTRANSH [Hebrew]; BWGRKL, BWGRKN, and BWGRKI [Greek]

PostScript® Type 1 and TrueType fonts Copyright ©1994-2013 BibleWorks, LLC.

All rights reserved. These Biblical Greek and Hebrew fonts are used with permission and are from BibleWorks (www.bibleworks.com)

ISSN 0239-2550

Wydano nakładem

Wydawnictwa Naukowego ChAT

ul. Broniewskiego 48, 01-771 Warszawa, tel. +48 22 635-68-55

Nakład: 100 egz., objętość ark. wyd.: 11

Druk: druk-24h.com.pl

ul. Zwycięstwa 10,

15-703 Białystok

Spis treści

Od Redakcji	171

ARTYKUŁY

MICHAEL MEYER-BLANCK, <i>Protestantismus und Bildung</i>	177
WOJCIECH KRIEGSEISEN, <i>Reformacja a geneza demokracji szlacheckiej w Polsce</i>	189
URSZULA ANNA AUGUSTYNIAK, <i>Tradycja Reformacji w polskim piśmiennictwie politycznym z 2 połowy XVI i pierwszej połowy XVII wieku</i>	221
JANUSZ MALLEK, <i>Polnische Reformation in Masuren</i>	259
JANUSZ MALLEK, <i>Polska Reformacja na Mazurach</i>	281
TADEUSZ STEGNER, <i>Na styku wyznań, narodów, kultur. Ewangelicy i katolicy na ziemiach polskich w XIX wieku i na początku XX wieku</i> .	303
PIOTR JASKÓŁA, <i>Dziedzictwo Jana Kalwina</i>	329
JAROSŁAW PŁUCIENNIK, <i>Różne modele protestu i wizja kultury w Reformacji</i>	347
ZENON GAJDZICA, <i>Nowe w pedagogice, a może „dobrze” zapomniane stare – o dwóch koncepcjach edukacji w opracowaniach ewangelickich nauczycieli Jana Kubisza i Jana Bystronia</i>	365

MATERIAŁY

EWA CHOJECKA, <i>Od leśnych kościołów do postmodernizmu (protestanckie miejsca pamięci górnośląskiego pogranicza)</i>	379
MANFRED UGLORZ, <i>Ks. Marcin Luter – człowiek, który umarł dla świata, a ożył dla ewangelii</i>	393

RECENZJE

Sojka, Jerzy. 2016. <i>Widzialne Słowo. Sakramenty w luterńskiej Księdze Zgody</i> . Warszawa: Wydawnictwo Naukowe ChAT. Ss. 390 (TADEUSZ J. ZIELIŃSKI).....	407

Wykaz autorów

Urszula Anna Augustyniak, u.augustyniak@onet.eu, Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego, Krakowskie Przedmieście 26/28,00-927 Warszawa.

Zenon Gajdzica, zenon.gajdzica@wp.pl, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji w Cieszynie, ul. Bielska 62, 43-400 Cieszyn.

Piotr Jaskóła, pj@uni.opole.pl, Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego, ul. Drzymały 1A, 45-342 Opole.

Wojciech Kriegseisen, wkriegseisen@ihpan.edu.pl, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla PAN, Rynek St. Miasta 29/31, 00-272 Warszawa.

Janusz Małek, jm@umk.pl Wydział Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, ul. Bojarskiego 1, 87-100 Toruń.

Michael Meyer-Blanck, meyer-blanck@uni-bonn.de, Evangelisch-Theologische Fakultät – Religionspädagogik, An der Schlosskirche 2-4, 53113 Bonn.

Jarosław Płuciennik, jaroslaw.pluciennik@uni.lodz.pl, , Instytut Kultury Współczesnej Wydziału Filologicznego Uniwersytetu Łódzkiego, ul. Pomorska 171/173, 90-236 Łódź.

Tadeusz Stegner, tadeusz.stegner@ug.edu.pl, Instytut Historii Uniwersytetu Gdańskiego, ul. Wita Stwosza 55, 80-952 Gdańsk.